

Üzeyir Hacıbəyli və Azərbaycan ədəbi dili

Üzeyir Hacıbəyli opera sənətinin banisi və klassik yaradıcısı, musiqi nəzəriyyəçisi, görkəmli bəstəkar olmaqla bərabər ədəbi dilimizin ən mürəkkəb və çətin dövrü olan XX əsr ədəbi dilinin inkişafında mühüm işlər görmüşdür. Ədib mətbuat və ədəbiyyat ələminə xalqın maarif və mədəniyyətə böyük ehtiyac olduğu bir dövrdə gəlmişdir. Üzeyir bəy "Molla Nəsrəddin", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal" və digər mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi məqalələrdə ana dilinin sağlamlığını qorunmasını önə çəkirdi. "Dilimizi hansı vasitələrlə öyrənək və zənginləşdirək" adlı məqaləsində müəllif ana dilində təhsilin aparılmasının əhəmiyyətindən, dilimizin yazı unsurlarından təzislənməsinin vacibliyindən bəhs edir.

Ü. Hacıbəyli qəzet və jurnal səhifələrində ana dili və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlərə aid bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdir. Bu məqalələrdə ədibin sözü ilə desək, məişət tərzı dəyişdikcə lisan da dəyişir. Həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı yeni anlayışlar yaranır, bunlar isə yeni sözlər və ifadələrin yaranmasına tələb edir. Həqiqəten, on il bundan irəlki sözlərlə bugünkü əhval və vəziyyət ifadə edilməz, yeni anlayışların irəlki sözlərlə ifadəsini obrazlı şəkildə ifadə edərkən yazır ki, avtomobil olduğu yerdə öküz arabası ilə kifayətlənmək olmaz.

Ü. Hacıbəyli ana dili uğrunda mübarizəyə hələ Zaqafqaziya Qori müəllimləri seminarıyısında oxuyan zaman başlamışdır. "Qori seminarıyası həradə olmalıdır" məqaləsində Qori seminarıyasında təhsil alan tələbələrə bir neçə il əvvəl həttə "evdən kənarda öz dilində danışmağı qadağan edən" qaydadan çox açaraq yazırdı ki, ana dili tədris edilmir, tamam unudulmuş fənn kimi baxılır. Ana dili artıq gimnaziyada əvvəllər olduğu kimi tədris edilmir, saatlar azaldılır, dərslər rus dilində aparılır. Ü. Hacıbəyov 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində ana dilinə qarşı yönələn hücumlara cavab vermişdir. 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində nəşr olunan "Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsi-maarif etməliyik" adlı məqalələrində ana dilinin inkişaf etmək yollarını müəyyənləşdirmişdir. O, "Петербургская ведомость" qəzetində yayımlanan ana dilimizə qarşı yönəlmiş tənqid və böhtanlara kəskin cavab vermişdir. Dilimizin yoxsulluğundan danışanlara cavab olaraq yazırdı ki, bizim türk dilimiz Avropa alim və filosoflarının rəyinə görə ən vəsuli və kamil bir dildir ki, onun vasitəsi ilə insan ən ali fikirlərini və dəqiq hissirlərini bəyan etməyə qadirdir.

Dil və onun aktual problemləri dahi sənətkarın bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə ədəbi dilin dörd istiqamətdə inkişaf etməsi ilə bağlı yazırdı: Birincisi "Füyuzat" jurnalının ələca də Hüseyn Cavidin, Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərinin dili Osmanlı dilindən, demək olar ki, fərqlənmişdir. İkincisi "Tərəqqi", "İrşad" və s. qəzetlərin dili olub, bəzi qrammatik məqamlar nəzərə alınmazsa, köhnə Azərbaycan dili - Nəsiminin, Füzulinin əsərlərinin dili ilə səsləşirdi. Üçüncüsü daha çox yeni Azərbaycan dili Abdulla Şaiqin, Abbas Səhhətin dilinə uyğun olan ədəbi-bədii dil, nəhayət, dördüncüsü ümumxalq danışdığı dilə eyni olan bir dil idi ki, "Molla Nəsrəddin"çilərin əsərlərindən dili kimi işlənirdi. Ədib bir dilçi həssaslığı ilə bu dövrdəki üslubları, dəqiq surətdə seçiyələndirərək yazırdı ki, əgər əhəlinin hər sinfinin özünəməxsus bir qəzetəsi olsa dilimiz əldən gedər.

Azərbaycan dilinin zənginliyini, qədimliyini, dilərdən üstünlüyünü bir mütəfəkkir kimi təhvil edən ədib 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində dilin ictimai məhiyyəti və əhəmiyyəti haqqında yazırdı ki, dil həyatı-bəşəriyyətin ən ümdə müəssisələrindən biridir desəm, xəta etməm, zəndindəyəm. Bütün ixtiralar və kəşfiyyatlar ağıllarını heyran qoyan səmərəsi hüsulə və bu səmərələrin az bir müddətdə ələm icra yayılmasına insanın öz həmərsiflərinin hal və ovzaidən xəbər almasına, minlərcə il

bundan əqdəm yer üzünü iskan babalarımızın həyat və məişəti ondan sonra yaşayacaq adamlarımızın həyatı müstəqbləsinə və vəqə olacaq hadisətin necə bir halda cərəyan edəcəyinə təqribən və təxminən də olmuş olsa, vəqif olmasına və həyat və məişəti bəşəriyyətin rifah və səadət üzrə ömür edilməsinə dilin zor bir təsiri olubdur. İnsanın hər bir ehtiyacını, ali fikirlərini qəlbində yaranan şəirənə hissirlərini ən yaxşı ifadə edən vasitə dildir. Göründüyü kimi, bu cümlələrdə dilin əsas məhiyyəti və vəzifələri güclü dilçi həssaslığı ilə müəyyənləşdirilmişdir.

"Həyat" qəzetində yazdığı məqalələrində bütün dillərin hüquq bərabərliyi, heç bir dilin digərindən üstün olmaması, təhsilin millətlərin öz ana dilində aparılması, dövlət idarələrində yerli əhəlinin dilinin işlədilməsi kimi üç prinsipial müddəa irəli sürmüşdür. Ü. Hacıbəyli düşündürən məsələlərdən başlıcası çar rejimi tərəfindən "tatar dili" adlandırılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin inkişaf etdirmək idi. Bu məqsədlə "Həyat" qəzetində nəşr olunan dil ilə bağlı elmi məqalələrində bu gün də öz nəzəri əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir. "Üzeyir" imzası ilə "Həqiqət" qəzetinin 24 yanvar 1910-cu il tarixli nömrəsində çar etdirdiyi "Dil" adlı məqaləsində yazır: "...hər bir millətin bütün milliyəti ilə bəqasına baş səbəb onun dilidir və dilinin tərəqqisidir". Dilin məhiyyəti ədib tərəfindən xarakterizə edildikcə 1906-cı ildə İrşad qəzetində yazılır ki, "...insan öz dilini bilməyəndən din də gedir, dil də gedir, millət də gedir". Bir millətin ki dili batdı, onda o millətin özü də batar".

Ü. Hacıbəyli Azərbaycan dilində elmi dili inkişaf etdirən ədibdir. O dövrdə ictimai-siyasi həyatla bağlı mətbuatda xeyli əcnəbi sözlər işlədilmişdir. Bu sözlərin mənası oxuculara yad idi, tanış deyildi. O əcnəbi sözlərin mənasını və işlədilməsini bilmək, ana dilin incəliklərinə yiyələnmək üçün bir vasitəyə ehtiyac duyulurdu. Belə bir vasitə isə lüğət idi. Ü. Hacıbəyli lüğətə əcnəbi sözlərin və ana dilini kamil öyrənmək işində, xalqın tərəqqisində, maariflənməsində və mədənləşməsində mühüm rol olan bir vasitə kimi baxırdı. Müəllif yazır: "Bunlar öz lisanlarını kamilən öyrənmək üçün qəzetlərdən müstəfild olmaq istədikdə qamış və lüğət kitabçalarını töşid etməlidirlər. Bunu da bilməlidir ki, qamışsuz alim də olmuş ola - yazmaq, oxumaq çox çətinindir. Qamış hər bir yazıçını fəhiş xətəlardan çəkəndirib, imla və inşasının səhhətini təmin edir". Ü. Hacıbəyli 1906-cı ildə İrşad qəzetində "Lüğət" məqaləsində yazır ki, "qərəz görürük ki, lüğət qayırmağın təhərihin bilən hələ yoxdur. Amma mən lüğət qayırmaq çox yaxşı qayıraram. Hər sözün mənasını qandırandan sonra bir və iki timsal gətirib sözün mənasının lap yaxşı qandıraram".

Müəllif rus, Avropa mənşəli sözləri, ələca də beynəlmilal terminləri lüğətdə verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların yazılışına xüsusi diqqət yetirmişdir. Lüğətin müqəddiməsində sözlərin necə yazılması və ondan necə istifadə edilməsi barədə yazır ki, biz dəxi qəbul etmiş olduğumuz əcnəbi sözləri müxtəlif şəkildə yazırıq, məsələn, latınca olan ekonomiya sözünü bəzimiz "ekonomiya", bəzimiz "gkonomie", digərimiz "eqonomi" və sair tərzində yazırıq. Biz isə sözləri rusca yazılan kimi yazmışıq,

məsələn, hər yerdə rusca "k" eşidilən həfləri evinə "q" istimal etmişik. Eyni zamanda, lüğətdə Avropa mənşəli sözlərin bir qisminin tələffüzünə uyğun yazılması və bəzilərinin ərəb və fars sözləri ilə əvəzlənməsi haqqında belə bir izahat verilir: hal-hazırda türki lisanına qırımsı ərəb və fars əlfazısından başqa, bir qədər də əcnəbi Avropa təbiratı siyasiyası daxil olduğundan həmin tədbirlər dəxi əcnəbi tələffüzü ilə yazılıb mənası bəyan edilməlidir və bir çoxunun ərəb və farsca müqabilə yazılmışdır. Lüğətdə verilən beynəlmilal terminlərin əsasən böyük bir hissəsi tərcümə edilmədən olduğu kimi saxlanılmışdır. Alınma terminlərin qarşılığı düzgün müəyyənləşdirilmiş, bəzi terminlərin izahı bir neçə sözə verilmişdir. Məsələn, vosstanie - qiyam, üşyan, bitva - dava, vuruşma, voyna - hərbi, müharibə, cang, dinastiya - xanədan, saltənat, süləla, qosudarstvo - padşahlıq, dövlət və s. Bəzi terminlərin Azərbaycan dilində konkret qarşılığı göstərilməsi, onların mənası bir neçə sözə qeyd edilmişdir. Məsələn, diviziya - əsgəri qırışı, diktatura - hökumət mütləqə, müvəqqəta, bülleten - seçki kağızı, rəsmi elan, arxiv - köhnə kağız dəftərxanası.

Lüğətin "Rusi-türk" hissəsi terminoloji lüğətlərin tərcümə tipini xatırladır. Burada rus və Avropa mənşəli sözlər əlifba sırası ilə sıralanmışdır.

Lüğətin "Türki-rusi" hissəsi ikili tərcümə və izahlı xarakterlidir. Bəzi terminlər üçün Azərbaycan dilində konkret qarşılıq müəyyənləşdirilməmiş, onların mənası bir neçə sözə şərh edilmişdir.

Ü. Hacıbəylinin 1907-ci ildə ibtidai məktəblərin birinci və ikinci şöbələri üçün tərtib edilmiş hərsəliyi hələ o dövrdə ziyalıların diqqətini cəlb etmişdir. "Tərəqqi" qəzeti yazırdı: "Həsab məsələləri" müəllim Üzeyirbəy Hacıbəyovun əsəridir, gözəl üsl ilə tərtib edilmişdir. Azərbaycan türki şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər üçün faydalı və lazımlıdır". Ü. Hacıbəyovun "Həsab məsələləri" dərsliyinə qədər riyaziyyata dair Azərbaycan dilində heç bir mənbə, dərslik olmamışdır. Dərslik 3 hissədən (birrəqəmli ədədlər, yuvarlaq onluqlar, ikirəqəmli ədədlər) ibarət olub, bura daxil edilmiş məsələlər pədaqoqi tələblərə cavab verən ardıcılıqla düzülmüşdür. O dövrdün pədaqoqları dərsliyi Azərbaycan məktəbləri üçün faydalı və lazımlı vəsait hesab etmişdir. Kitabçada 352 məsələ verilmişdir. Ü. Hacıbəyli dilçiliklə əhəng qanunu, səs uyumu, sinharmonizm terminləri ilə adlanan və sonralar bir çox elmi tədqiqatların mövzusu olmuş bu fonetik hadisəni bir dilçi-mütəxəssis həssaslığı ilə duymuş və hələ 1908-ci ildə onun dilin gözəlliyi üçün mühüm amil olduğuna vurğulamışdı. Qeyd edir ki, türk dilində "hansı ki", "hansılar ki", sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üslulu ilə dərs verən müəllimlər, rusun "kotoriy" kəlməsini tərcümə etmək üçün özərlərdən çıxardıblar; onun istəməli lüzumsuz bir ağırlıqlıdır.

"Dilimizi korlayanlar" məqaləsində yazılır ki, bizim axundlar ilə artistlərimiz bir-birinə zidd və müxalif siniflərdir. Elə bunun özü ki, mən axund ilə artisti bərabər qoydum, onların heç birinin xoşuna gəlməyəcəkdir. Faktlarla əsaslandırılır ki, axund bir adama salam verəndə farscadan tərcümə eləyir, dilimizin sərf-nəhvini bilmir, ona görə də mətləb dolaşır düşür. Artistlərin əlfazında yazır: "Bu gün Tağıyevin teatrında oynanılacaq güznük bir faciə "Gəveyi ahangardır. Fasilələrdə qalacaq tarzen və oxuyacaq xanənda, filanın rolunu oynayacaq məşhur filan artist".

Bununla da Üzeyir bəy bütün həyatı boyu silsilə məqalələrində ana dilinin aktual problemlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və Azərbaycan dilinin sağlamlığını qorunması, onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində ardıcıl olaraq mübarizə aparmışdır.

Sayılı SADIQOVA
Azərbaycan Respublikası Nazirlər
Kabineti yanında Terminologiya
Komissiyasının sədr müavini,
filologiya elmləri doktoru, professor,